

◀B>O MORALNOM SUVERENITETU, SEĆANJU I NACIJI◀/B>

Helmut DUBIJEL

Sa nemačkog prevela Tijana Obradović

Kada za nekoliko godina budemo zatvorili akta o ovom veku, onda će našu presudu o prošlim događajima po svesti sudeći odrediti jedan vrlo protivrečan osećaj. Tu je pre svega neizbrisiva užasnutost pred totalitarnim političkim porecima, u čije su ime mrcvareni i pobijeni bezbrojni ljudi. Ali tu je i oprezna nada u širenje i učvršćivanje demokratskih poredaka, poredaka u kojima se građani uzajamno priznaju kao jednaki. I jedno i drugo, taj krajnji užas kao i ta slaba nada, potiču od iskustva jednog veka koji je postao nezadrživo moderan po tome što nikakva transcendencija ni tradicija više ne određuju granice politici.

U savremenoj Nemačkoj se ova politička protivrečnost moderne oseća sa posebnom oštrinom, ali to nikako nije samo po sebi razumljivo. U vremenu neposredno posle rata, u svesti Nemaca su totalitarna vladavina sile i demokratija nevezano stajale jedna pored druge kao istorijski događaji. Tek tokom kasnije istorije Savezne Republike Nemačke javno sećanje na nacionalsocijalistički teror i postepeno demokratizovanje društva stupili su u uzajamni odnos. Poneki aspekti ovog protivrečnog, konfliktnog bogatog i istorijski otvorenog odnosa biće opisani u nastavku.

Moralni suverenitet

U zimu 1959/60, jednu deceniju posle osnivanja SR Nemačke, u Kelnu, Bonu, Minhenu i Frankfurtu nastaje talas grafi- ta sa kukastim krstovima i skrnave se jevrejska groblja. Ovi sve učestaliji antisemitski ispadi ne samo da izazivaju pažnju inostranstva, oni i u samoj SR Nemačkoj dovode do načelne rasprave o čvrstini nove demokratije u političkoj kulturi Nemačke. Dana 18. februara 1960. savezna vlada daje izjavu za javnost. Posle ove izjave, koju je saopštio ministar unutrašnjih

poslova Šreder, savezna skupština raspravlja o mogućim vezama između zrelosti Nemaca za demokratiju i teškoća koje oni imaju u ophođenju sa prošlošću opterećenom krivicom. To nije bila prva rasprava te vrste u Bundestagu, i bezbrojne druge će joj uslediti. Ali samo su u retkima tako zaoštrano formulisani kontroverzni argumenti, koji se, uostalom, za ove četiri decenije skoro nisu ni promenili.

Ministar unutrašnjih poslova, pošto je naveo sve ispade, brzo dolazi do dijagnoze i do početaka terapije koja iz nje sledi. Ukoliko uopšte može da prepozna političke uzroke za te ispade, Šreder ih vidi u "nedostatku opštevažeće nemačke predstave o istoriji", "opšteg obavezujućeg pedagoškog uzora" i jedne, "s obzirom na prividnu ideološku nadmoć Istoka", možda nužne "protivideologije".

Poželjnost "protivideologije" koju je tražio Šreder, a koja bi dala uporište za poseban pogled na svet, utiče i na njegov predlog za terapiju. On uzrok za ispade ne pripisuje, recimo, trajanju latentnog antisemitizma, već istorijsko-moralnoj "neuravnoteženosti" nemačke svesti, nastale zbog čudovišnog procesa fabričkog istrebljivanja evropskih Jevreja: "Od 30. januara 1933. sada nas deli 27 godina. Od trenutka sloma skoro petnaest godina. Petnaest godina, to je tri godine više nego što je trajao čitav takozvani hiljadugodišnji Rajh. Vreme je, kako mi se čini, da konačno izgradimo uravnoteženiji odnos prema našoj prošlosti." Cilj zbog kog Nemci moraju da "uravnoteže" svoj odnos prema naslednom bremenu nacionalsocijalizma jeste stabilnost nove demokratije. Savezni poslanik Kurt Georg Kizinger je već šest godina ranije formulisao potom stalno citirani primat "unutarnje nemačke integracije". Taj program izmirenja Nemaca sa njima samima implicirao je suzdržanost u javnom kritikovanju brojnih gra-

dana koji su pod hipotekom nacionalsocijalizma, kao i demonstrativnu suzdržanost u javnim pohvalama protivnika i žrtava nacionalsocijalizma. Na ovu se argumentativnu doskočicu nadovezuju i reči ministra unutrašnjih poslova: "Izmirenje i tolerancija potrebni su nam ne samo u našem odnosu prema našim jevrejskim sugrađanima, već i unutar celokupnog naroda".

Portparol Socijaldemokratske stranke dr Karlo Šmid iz Tibilgena izlaže u svom odgovoru dijametralno suprotno stajalište. On ne veruje da bi zapadnonemačka demokratija dobila na stabilnosti kada bi se javna diskusija o nacionalsocijalizmu ograničila. On labilnost zapadnonemačke demokratije, koju parlament i ne spori, pripisuje upravo izostavljenom fundamentalnom razračunavanju sa Trećim rajhom. Istina, iz njegove definicije demokratije može se zaključiti da on postavlja druga merila za njenu stabilnost: on nju meri prema načelu bezrezervnog garantovanja osnovnih prava *svim* građanima. A upravo je taj princip, tvrdi Karlo Šmid, ugrožen antisemitskim ispadima: "Demokratija znači ...biti, nezvezano sa svim pitanjima o najboljoj tehnici obrazovanja volje u državi, ubeđen u to da svaki stanovnik naše zemlje ima isto pravo na poštovanje i dostojanstvo kao i svaki drugi, i da je to dostojanstvo sačuvano samo onda kad mu neosporne vrednosti ne pripadaju samo formalno, već postaju stvarnost u društvenoj okolini u kojoj on živi". A reagujući na razna pisma i članke koji se, doduše, distanciraju od istrebljenja Jevreja, ali ipak naglašavaju njihovu "različitost", Šmid još jednom – uz sveopšte odobravanje parlamenta – zaoštava svoju definiciju: "Čovek je demokrata onda kad upravo onom koga doživljava kao 'drugog' hoće da pomogne da stvori prostor u kome se može razvijati slobodno, po svojim predstavama, sam od sebe".

Konzervativni projekat "unutarnje nemačke integracije" Šmid ne kritikuje direktno. On se ne upušta u zahtev za radikalnom denacifikacijom koji su u prvom sazivu skupštine često iznosili komunistički poslanici, zahtev da se sa javnih položaja udalje svi ljudi koji su pod hipotekom nacionalsocijalizma, a da se izgradnja nove republike poveri borcima pokreta otpora. Bivše pristalice Trećeg rajha Šmid ne želi da unapred isključi iz nove demokratije. Samo, ovo integrisanje totalitarne prošlosti u demokratsku sadašnjost ne treba da

se sprovede kao milostiva diskrecija demokrata prema bivšim nacistima (kako to zamišljaju konzervativci), već treba "javno reći: on je svestan da je svojim mišljenjem, delanjem i rečima objektivno učestvovao u sejanju zla; i on mora delom dokazati (jer i priznanje je delo) da danas kao preobraćenik pomaže da se u ovoj državi i putem ove države ostvari ono što čini dostojanstvo čoveka".

Ali samo javnim kajanjem bivših pristalica nacionalsocijalizma poremećeni odnos zapadnonemačkog društva prema sopstvenoj prošlosti, po Šmidovom mišljenju, još nije doveden u red. Osim njega, potrebno je i kritičko samoispitivanje sadašnjih demokrata. Zamišljenu utopiju jedne odista "savladane" nemačke prošlosti on najpre ilustruje citatom preuzetim iz knjige Eve Rajhman *Bekstvo u mržnju*: "Bilo nam je udobno i bili smo ravnodušni. Volja za slobodom nije živela u nama, i nismo više znali šta je pravo. Osećamo da nam je život osiromašen, jer više nemamo naše jevrejske sugrađane: oni nam nedostaju kao pokretači u duhovnom i privrednom životu, kao ljudi koji su već time što su bili poput nas a ipak drugačiji morali biti stalna opomena na napredak u uređivanju ljudskih odnosa, na pravičnost i čovečnost. Tada nismo čuli opomenu, na našu sramotu i na našu štetu. To što je više ne smemo čuti među nama, oplakujemo kao bolan gubitak". A ovom citatu Karlo Šmid dodaje: "Dan kada bi takve izjave bile pravi izraz onog što većina svih Nemaca misli, opravdao bi nadu da su oni ozdravili od bolesti mržnje (živo odobravanje)".

Dakle, za Karla Šmida postoji veza između nezrelosti (zapadnih) Nemaca za demokratiju i njihove nesposobnosti da *moralno* prihvate ono što je njihova država odavno učinila u političko-pravnom smislu, naime da preuzmu odgovornost za nasleđe nacionalsocijalizma. Moraće da prođe dobra decenija pre nego što Vili Brant klekne pred spomenikom Varšavskom getu. Istina, njegovo klečanje je bilo nemi gest. Sva ki je Nemaac mogao u taj gest učitati šta je hteo. Tek je 25 godina kasnije predsednik SR Nemačke Vajczeker – na četrdesetu godišnjicu nemačke kapitulacije – mogao autoritetom svoje funkcije da preuzme krivicu Nemaca kao njihov zastupnik. **K**ad prihvatim neku krivicu, ja krivičnu radnju pripisujem sebi kao subjektu. Odricati krivicu zapravo znači da poričem sebe u svojstvu odgovornog subjekta. Pozivanje na pokor-

nost naređenjima ili u parlamentu vrlo često anonimizujuća i egzistencijalizujuća priča o "sudbini u koju je čovek bio neumitno upleten", dobri su primeri za ovu unutarnju vezu između odbijanja krivice i negiranja subjekta. Ne samo u spoznaji bližnjih subjekata, već i u spoznaji sebe same, ličnost je sposobna da dela u pravcu budućnosti samo u onoj meri u kojoj je već odgovorno prihvatila aktuelne posledice ranijeg <1>delanja.</1> Ova elementarna veza poricanja krivice i gubitka autonomije na pregnantan način odražava se u filozofiji priznavanja kod ranog Hegela i u Frojdovoj teoriji psihoanalize. Kod Hegela se zločinom ne kida samo moralni sklop zajednice: kako je ličnost koja je počinila prestup svoju zrelost uopšte i mogla da stekne jedino učestvovanjem u toj moralnosti, kako ovu takoreći ponovno stvara u sebi samoj, ona je tim činom iskidala i sebe samu. U Frojdovom modelu psihičkog aparata Ja se nalazi u polju napetosti između nagonске prirode i socijalizovanih zahteva savesti. Ja je sposobno za delanje u onoj meri u kojoj mu polazi za rukom da suvereno posreduje između ovih suparničkih zahteva. U slučaju teške krivice Ja toliko potpada pod pritisak Nad-ja i njegove kazne da to utiče i na suverenitet njegovog delanja.

Kolektivni identitet poratnih Nemaca bio je trajno ometen njihovom nesposobnošću da prihvate krivicu ili objektivnom teškoćom da se tako velika krivica uopšte i prihvati. Ali kako poratni Nemci i njihovi politički predstavnici nisu mogli izbeći da, u teškim situacijama istorije koja je nastavila da teče, posegnu za usmeravajućim potencijalom nekog kolektivnog identiteta, oni su se poslužili protivrečnim modelom pozajmljenih identiteta. Ako debate o nacističkoj prošlosti Nemačke koje su se u Bundestagu vodile od pedesetih do sedamdesetih godina čitamo iz te perspektive, može da nas zapanji naizgled nepremostiva teškoća da se u prvom licu množine ("mi smo to učinili") govori o zločinima protiv čovečnosti počinjenim "u nemačko ime". Kako poratni Nemci nisu bili sposobni da sebe vide kao počinitelje, dakle kao odgovoran subjekat sopstvene istorije, u javnim refleksijama o toj prošlosti oni su se prosto prinudno poistovećivali ili sa pobednicima ili sa žrtvama rata. Ovaj model heteronomne identifikacije nalazimo kako kod učesnika u sociološkim anketama, tako i kod klinički ispitanih osoba. Na prvu godišnjicu otvaranja Bundestaga Konrad Adenauer, na primer, govori o Nemačkoj isključivo u kategorijama žrtve: "Nemačka je satrvena", ona je "potučena do nogu", ona se "srušila u dubok ponor". Tih godina nastaje i jedan retoričko-ritualni model koji se održao do naših dana. Još u projektu spomenika Holokaustu u Berlinu u zimu 1993. godine ponovo se susrećemo sa opsesivnim pokušajem da se zločincima pomogne da nestanu u navodnom egzistencijalnom zajedništvu sa žrtvama. Nije manje raširen ni model premeštanja u poziciju pobednika u ratu. Više od četiri decenije ličnosti zapadnonemačkog antitotalitarizma i istočnonemačkog antifasizma obeležavale su svest čitavih generacija: Istoku i Zapadu je zajednički bio model heteronomne samoidentifikacije "pobednika u porazu".

Ne može biti slučajno to što je ovaj neobični model heteronomne samoidentifikacije Nemaca kao "žrtava" i kao "pobednika u porazu" postao shvatljiv tek po okončanju nemačke podeljenosti, posebno u danima drugog rata u <2>Zalivu.</2> Ma da Nemci uopšte nisu bili neposredno umešani u rat, talasi javnog uzbuđenja bili su čak snažniji nego u neposredno ugroženom Izraelu. Mnogi analitičari su odmah uočili da događaji u Persijskom zalivu Nemcima pružaju spoljno platno ili scenu za dramu koja se u njihovim dušama očigledno odigrava već decenijama. Ovo je postalo očigledno u bezbrojnim i skoro uvek nastranim paralelama koje su povlačene između Drugog svetskog rata i rata u Zalivu. Spomenuti tip heteronomne identifikacije sa žrtvom dominirao je u svesti pacifista: feministkinje su javno odbijale da "ponovo raskršću ruševine", list *Neues Deutschland* izveštavao je sasvim u stilu nacističkog *Völkischer Beobachtera* o "angloameričkim eskadrilama bombardera koje izručuju svoj smrtonosni tovar", a na bezbrojnim transparentima koje su nosili mladi "Bagdad" je postajao "Dre-

<1>Up. Lutz Wingert, *Haben wir moralische Verpflichtungen gegenüber früheren Generationen?* U: Babylon, br. 9, novembar 1991.</1>

<2>Up. Karsten Stephan, *Die Deutschen und der Golfkrieg*. U: Gerda Lederer/Peter Schmidt (Hrsg.), *Autoritarismus und Gesellschaft*. Opladen: Leske + Budrich 1994.</2>

zden". Nasuprot tome, svest belicista bila je neretko opsednuta heteronomnom identifikacijom sa "pobednicima" Drugog svetskog rata. Sugestivna paralela koju je Hans Magnus Encesberger povukao između Sadama Huseina i Hitlera mnogima je pružila priliku da jedan odavno pripremljen i samo u kontekstu sopstvene istorije razumljiv model reagovanja projektuju na događaj koji je činjenično imao malo veze sa njim.

Ono već kod Hegela i Frojda skicirano samoparalisanje individualnog subjekta koji nije u stanju da prihvati svoju krivicu ispoljilo se kod Nemaca u obliku gubitka moralnog suvereniteta. Nesposobnost njihovih političkih predstavnika da preuzmu krivicu u ime svih, dobro dokumentovana u aktima parlamenta, istovremeno je ograničila njihovu demokratsku kulturu. Upravo je u prvim decenijama bila nerazvijena ona vrlina koju je spominjao Karlo Šmid, vrlina inkluzivne demokratije, koja se sastoji u tome da se podnese građansko pravo Drugog u političkom prostoru. Tako je ograničenje političkog suvereniteta koje su nametnule okupacione sile imalo pandan u pomanjkanju moralnog suvereniteta Nemaca i njihove zvanične političke elite. Istorijska paralelnost oba ova ograničenja suvereniteta završila se nemačkim ujedinjenjem. Dok su državno-pravna ograničenja SR Nemačke uklonjena, pomanjkanje moralnog suvereniteta — u istorijski izmenjenom obliku — traje i danas. A ova nepodudarnost je ključni problem pri promeni orijentacije nemačke politike posle ujedinjenja. Sve kontroverze o novoj ulozi Nemačke u svetu, recimo u pitanju angažovanja "*out of area*" ili preusmeravanja spoljne politike, mogu se u svom normativnom jezgri svesti na shemu alternativnog odnosa prema toj nepodudarnosti. Dok jedni posle ponovnog osvajanja političkog suvereniteta više ne uviđaju smisao specifično nemačkih skrupula o upotrebi tog suvereniteta, drugi — u ime još uvek postojećeg pomanjkanja moralnog suvereniteta — zahtevaju dobrovoljno samoograničavanje u spoljnoj i vojnoj politici.

Utvrdjivanje ove veze između nezrelosti demokratske kulture Nemaca i njihove nesposobnosti da se u javnosti primereno bave krivicom za zločine protiv čovečnosti ne uključuje tezu Ralfa Dordana o "drugoj krivici". Pitam se da li su politički predstavnici pedesetih ili šezdesetih godina uopšte mogli

da na autentičan način prihvate kolektivnu krivicu. Drugačije rečeno: da li se Vajczekеров govor mogao zamisliti 8. maja 1955? Psihoanaliza nas uči da subjektu opterećenom krivicom moralno prihvatanje krivice ne stoji tek tako jednostavno na raspolaganju. Sposobnost za prihvatanje krivice ograničena je veličinom krivice i vremenskim okvirom koji je određen za primereno okajavanje. Zašto bi krivica, makar to bila samo posredna sukrivnja za čudovišni čin fabričkog uništavanja bezbrojnih ljudi, već u roku od nekoliko godina mogla biti predmet *svesnog* subjektivnog osećanja krivice? Odakle ljudima koji su biografski i sami pripadali generaciji zločinaca autentični motivi za prihvatanje krivice, odakle im simbolične forme njenog javnog artikulisanja? Krivica postaje pristupačna tek dolazećim generacijama, koje se, doduše, po porodičnom i nacionalnom poreklu osećaju srodne generaciji zločinaca, ali istovremeno više nemaju neki udeo u njenoj krivici za koji bi bili biografski odgovorni. Samo bi tako i paradoksalna dinamika javnog bavljenja hipotekama nacionalsocijalističke prošlosti postala razumljiva. Ne samo na osnovu zapisnika iz Bundestaga koje sam ovde koristio, već i na osnovu drugih dokumenata savremene istorije, posebno psihoanalitičkih izveštaja, stiče se utisak da zanimanje javnosti za ono što se dešavalo u Aušvicu sa povećanim vremenskim razmakom zapravo raste a ne opada. Očigledno je da je projekt takvog prihvatanja krivice moguć jedino u obliku krajnje konfliktne saradnje više generacija.

Istina, niko nema dijagnostičarsku kompetenciju i moralni autoritet da utvrdi kada će onaj trenutak uspešnog preuzimanja krivice, koji je vizionarski anticipirala Eva Rajhman, uopšte nastupiti. Danas bi, u svakom slučaju, bilo sasvim apsurdno da se porast moralnog suvereniteta prema nacionalsocijalističkoj prošlosti do kog je došlo u širim krugovima stanovništva proglasi suvišnim zbog ponovo zadobijenog državnog suvereniteta. Kada su se konzervativni političari ranog poratnog vremena ustručavali da forsiraju javno razmišljanje o krivici, oni su, na kraju krajeva, imali jedan empirijski argument na svojoj strani. Stajali su pred paradoksalnim zadatkom da u okvir političkog sistema koji kao demokratski nije mogao potpuno da apstrahuje mentalitet svojih građana, integrišu stanovništvo koje je pre toga velikom većinom podržavalo jedan antidemokratski sistem. Kako ge-

neracija zločinaca postepeno izumire i kako je mentalna usidrenost demokratije kod dolazećih generacija jaka, ja u tom javnom osavremenjivanju nemačke krivice nekako ne mogu da primetim rizik gubitka budućnosti o kome je nedavno govorio pre svega Vojfgang Šojble.

Sećanje

Skirirana dinamika jednog tek posle više generacija Nemaca započetog i često nesvesnog razračunavanja sa krivicom ipak nikako ne znači i da je postfašistička generacija političara prosto prećutkivala prethodnu epohu. Ovo posebno važi za političku elitu NDR. Za nju je javno sećanje na žrtve komunističkog pokreta otpora bilo osnova jedne državno negovane antifašističke civilne religije. I u nekom, doduše slabijem smislu i u kasnijem trenutku, i kod političke elite Zapadne Nemačke kritičko pozivanje na nacionalsocijalističku prošlost spadalo je u obavezan program političke retorike. U početku je to bila samo nema prisila kalendara: 30. januar, 8. maj, 17. jun, 20. jul davali su vremenske podatke za komemorativnu liturgiju kojoj su se parlamentarci tokom godina sve očiglednije potčinjavali. Ali objektivna prinuda da se pokore toj prisili kalendara proizašla je iz činjenice da je SR Nemačka bila pravni naslednik nemačkog Rajha. Ne samo pri velikim debatama u Bundestagu povodom odštete Izraelu, odštete za borce pokreta otpora, ukidanja roka u kom zastarevaju nacionalsocijalistička ubistva, nego i prilikom relativno efemernih povoda kao što su novi oblik saveznog zakona o crkvenim redovima ili spor oko zakona o školstvu u Donjoj Saksoniji, diskusija nije mogla da se ograniči na pravno-tehničku dimenziju dotične zakonodavne materije o kojoj se raspravljalo. Ove debate su – najčešće uz otpor mnogih poslanika – izazivale načelne moralno-političke diskurse, čija se dinamika tokom godina sve manje mogla ograničiti na parlament.

Problem, dakle, nije bilo prosto ignorisanje nacionalsocijalističke prošlosti, već okolnost da je javno sećanje na nju i u Nemačkoj Demokratskoj Republici i u Saveznoj Republici Nemačkoj oduvek bilo prelomljeno kroz prizmu ideološke konkurencije dveju država. Obe su se u suštini sporile oko toga ko je povukao prave konsekvence iz iskustva nacionalsocijalizma. Sećanje na tu epohu je, doduše, trebalo da se održava u životu, ali prevashodno sa ciljem da se istorijska odgovornost za nemačke zločine – tačnije: za dalji opstanak uslova koji su ih omogućili – natovari onoj drugoj strani.

Zapadnonemačkoj strategiji da se naslede nacionalsocijalizma savlada antitotalitarnim "slobodarsko-demokratskim poretom" političko vodstvo bivše NDR suprotstavilo je koncept preventivne antifašističke diktature. Za marksističko-lenjinistički obeleženu samospoznaju ove predvodničke elite Socijalističke partije jedinstva Nemačke (SED), imputirani istorijski uzročni odnos između kapitalizma i nacionalsocijalizma nudio je shemu tumačenja koja je dozvoljavala da se istorijska odgovornost za nemačke zločine protiv čovečanstva najpre paušalno odbije, a da se potom natovari onom delu nemačke države koji je ostao kapitalistički. Po toj shemi tumačenja, posle socijalističke transformacije nacionalsocijalizmu je oduzeta baza.

U slučaju SR Nemačke, javno pozivanje na nacionalsocijalističku predistoriju odvijalo se sasvim u okviru teorije totalitarizma koja je samo prekovana u svrhe političke borbe. Već u najranijim debatama Bundestaga pojavljuje se argument koji će onda tokom skoro 25 godina biti sveobjašnjavajući topos. Na sednici od 23. februara 1950. godine u Bundestagu se raspravlja o za-

konu o kraju denacifikacije, koji je predložila Liberal-demokratska stranka. Već u ovoj ranoj fazi vrlo pregnantno je izražen argument "antitotalitarizma", kojim je politička klasa SR Nemačke sebi po meri skrojila konstrukciju istorijskog legitimiteta: "odbrana od boljševizma" dozvoljavala je kako naglašavanje vezanosti nove republike za Zapad, tako i istorijski kontinuitet sa predemokratskim antikomunizmom, jer antikomunizam jeste bio centralni element nemačke ideologije **pod** Hitlerom, ali i **posle** Hitlera. To je mnogim konzervativcima omogućavalo da gaje iluziju kako su Nemci pripadali zapadnoj alijansi već onda kad su podržali Hitlerovu borbu protiv Rusije. Poslanik liberala Ojler naglašava: "Ono što nam leži na srcu jeste da se ovaj završetak denacifikacije pretvori u onaj osnov zapadnonemačke države putem koje će nova demokratija dobiti utoliko veći legitimitet da u budućnosti preuzme borbu protiv svake vrste totalitarizma". Neobičan argument: time što će prekinuti da se bavi sopstvenim totalitarnim nasledom, nemačko stanovništvo treba da bude osposobljeno da se "odlučno suprotstavi totalitarnim težnjama bilo koje vrste". Do sedamdesetih godina je dva da se mogao naći neki konzervativni ili liberalni političar koji je uopšte izgovarao reč "nacionalsocijalizam" ili čak "fašizam". Izuzetno rasprostranjen neodređen diskurs o "totalitarnoj vlasti" bio je, na kraju krajeva, jedna nimalo nesporetna semantička operacija: sopstvena nacionalsocijalistička prošlost bila je zasjenjena ovim deklamatorskim distanciranjem od totalitarizma, a sva pažnja koncentrisala se na još prisutnu

formu totalitarizma u obliku sistema sa one strane "gvozdene zavesu". Klasična teorija o totalitarizmu, koja se odnosila na nacionalsocijalizam i staljinizam, izgubila je osnovu u stvarnosti posle erozije komunističke imperije. Empirijska valjanost ove teorije dovođena je u sumnju već kod "liberalizovanih" varijanti poststaljinističkih režima, a potpuno je nesporno da ta teorija više nikako ne može doprineti dešifrovanju posttotalitarnog scenarija. Gubitak verodostojnosti ove stare i zapravo antikomunistički orijentisane teorije totalitarizma, međutim, tiče se samo njene sposobnosti da objasni. Ideološka funkcija koju je ova teorija zadobila u okviru antikomunističke svesti i dalje deluje na fatalan način. Upravo zato što je nemačka odgovornost za nacionalsocijalizam bila iščezla iza generalizirajuće formule totalitarizma, upravo zato što su svi mislili da u borbi protiv komunizma okajavaju sopstvene kolektivne zločine, neki su sada poverovali da se sa komunističkom imperijom i nacionalsocijalističkom prošlost definitivno pretvorila u istoriju. Antifašizam bivše SED-ove države ostavio je sličnu hipoteku. Prvobitna strateška selektivnost sećanja, a posebno monopolizovanje statusa žrtve za komunistički pokret otpora, postala je u istorijskoj dijalektici posle nemačkog ujedinjenja i sama sredstvo zaborava. Kako je komunistički antifašizam monopolizovao sećanje, on je u svom padu mogao sa sobom povući i uspomene na žrtve nacionalsocijalizma. To što se danas u bivšoj NDR zahtevi za sećanje na žrtve nacističkog terora povremeno odbijaju kao SED-ovska propaganda, još jednom po-

kazuje pozne posledice ovog besramnog instrumentalizovanja jedne samo delom ispričane priče.

Hana Arendt je sa upečatljivom jednostavnošću formulisala imperativ neinstrumentalnog bavljenja istorijom Šoe: "Najviše što se može postići jeste znati, i izdržati što se sve odigralo tako a ne drugačije, a potom videti, i sačekati, ono što iz toga proizlazi" (*O čovečnosti u mračnim vremenima*). Imperativ takvog neselektivnog, strpljivog i politički otvorenog sećanja značajno je prekršen govornim obrtima koji legitimišu antifašizam i antitotalitarizam. Moralni ceh tog instrumentalizovanja jedne užasne prošlosti sastojao se, kao prvo, u isključivo selektivnom saznavanju prošlosti. U političkom smislu, opet, antifašistički odnosno antitotalitarni modeli legitimisanja bili su povezani sa traženjem neprijatelja na unutrašnjepolitičkom planu. U slučaju NDR, unutrašnje odvajanje od nekomunističkog tabora praktikovano je sa takvom oštrinom da demokratija nije mogla nastati ni u tragovima. Ali i SR Nemačka, koja je doduše mogla da se bez problema razvije u demokratiju zapadnog tipa, bavila se u prvim decenijama svog postojanja više odbranom od izmišljenih neprijatelja nego otvaranjem prema mogućim prijateljima. Zapadnonemačka demokratija – za razliku od svog uzora Severne Amerike – prosto nije bila osnovana kao plod demokratskog truda svih građana: ona je na put krenula sa štakama pre svega antikomunistički usmerenog antitotalitarizma. Zbog toga ona ima specifično loše držanje. Egzaltirani antikomunizam poratnog vremena usput je ošteti- i de-

mokratsku svest mnogih levičara. Veliki politički sukobi u staroj SR Nemačkoj bili su po svojim težnjama često simbolični pokušaji međusobnog isključenja iz građanstva. Kad god bi konzervativci posumnjali u vernost levih kritičara Ustavu, ovi su odgovarali prebacujući konzervativcima fašizam. Konzervativni koncept "odbrambene demokratije", kome je na levisi odgovarala defanzivna predstava o demokratiji kao ugroženom bastionu, u gruboj je suprotnosti sa modernim shvatanjem demokratije. Ovo shvatanje je Karlo Šmid izrazio već 1960. godine u navedenom govoru, rekavši naime da je čovek demokrata samo onda kad pomaže da se i za građane čiji interesi i mišljenja ne odgovaraju njegovim sopstvenim stvori politički prostor u kome se oni mogu razvijati po svojim predstavama.

Nacija

U čuvenom pokušaju da rehabilituje patriotizam, filozof morala Alisdair MacIntyre njega najpre, provokativno jednostavno, definiše kao "lojalnost jednoj naciji". Ta lojalnost, tvrdi MacIntyre, nužno ima partikularističke crte. Jer samo građani koji poseduju baš tu određenu nacionalnost mogu biti verni toj naciji. Time se odmah postavlja pitanje granica jedne takve lojalnosti. Kako bi izbegao blisku sumnju onog "*right or wrong, my country*", MacIntyre uvodi i jednu zanimljivu razliku. On kaže da se patriotizam koji on zamišlja ne odnosi na trenutnu vladu ili istorijsko-politički *status quo* nacije, već na "naciju shvaćenu kao projekat". Patriota se, dakle, ne oseća obavezan čistom činjeničnom stanju nacije, već njenoj "ideji" – kao što ljubav prema nekoj osobi može da zavisi od mere u kojoj ona odgovara blagonaklonoj slici koju imamo o njoj. Ovo razdvajanje nacije kao istorijskog fakticiteta i nacije kao projekta, ma koliko verodostojno kao izlaz iz antinomija radikalnog komunitarizma, sa nemačkog stanovišta teško se može prihvatiti. Pred pozadinom iskustva totalitarizma ono deluje naivno. Totalitarizam se može definisati kao pokušaj da se terorističkim sredstvima postigne neposredno jedinstvo društva sa samim sobom. Nationalsocijalizam i staljinizam

se od suparničkih ideologija nisu razlikovali samo specifičnom agresivnošću: oni su bili **totalitarni** jer su društvo potčinjavali sebi kako bi ga oblikovali shodno svom "projektu". Totalitarni sadržaj nacionalsocijalističke ideologije sastojao se upravo u tome što ona poništava svaku razliku između nemačke nacije kao projekta i kao fakticiteta.

Ni u jednom drugom istorijski uporedivom slučaju nisu nacija i režim bili tako blisko povezani kao u nacionalsocijalističkoj <3>Nemačkoj. </3> Režim i nacija bili su nerazlučivi ne samo u propagandi, već i u svesti najvećeg dela stanovništva, pa bi zato otpor 1944. bio neuspešan čak i da je u početku bio vojno uspešan. Za razliku od nemačkog, italijanski otpor prema fašizmu imao je uspeha pre svega zato što je bio u stanju da instrumentalizuje **nacionalne** vrednosti protiv Musolinijevog režima. U osnivačkom mitu "rezistence", civilne religije druge italijanske republike, fašizam je stilizovan u izdaju nacije. Nešto nalik tome ne bi bilo moguće u Nemačkoj u vreme neposredno posle rata. Nationalsocijalizam je toliko obeležio projekat nemačke nacije da se u svesti istorijskih učesnika jedno nije moglo razdvojiti od drugog.

Kako bi se bolje razumela ova obeležnost, treba podsetiti šta je bilo jezgro nacionalsocijalističke ideologije: razdvajanje biološki definisanih "sunarodnika" i neprijatelja Rajha iz stranih naroda. Nationalsocijalistički režim je svoje žrtve ili pronalazio izvan granica Rajha, ili ih je od rođenja stavljao van granica. Osobenost nacionalsocijalističkog terora, koji je kulminirao Aušvicom, nije bila posledica samo kriminalne energije njegovih vodećih figura i autoritarne spremnosti stanovništva na poslušnost, već i one političke kulture koja je bila obeležena jednom krajnje ekskluzivnom etničkom definicijom nacionalne pripadnosti. Ovo etničko samodefinisanje Nemaca istorijski se afirmisalo tek relativno kasno, naime u zakonu o državljanstvu iz <4>1913. </4> Njegova definicija nemačkog naroda kao preddržavnog ("narodnog", *völkisch*) totaliteta usvojena je uprkos otporu socijaldemokrata, liberala i predstavnika političkog centra. Svoje teorijsko uobličenje ona je našla u Vajmarskoj republici u

<3>Up. Dan Diner, *Die Juden und Europa*. U: Babylon, br. 7, septembar 1990. </3>

<4>Brun-Otto Bryde, *Die bundesrepublikanische Volksdemokratie als Irrweg der Demokratietheorie*. U: *Staatswissenschaften und Staatspraxis*, sveska 3, 1994. </4>

učenju o državnom pravu Karla Šmita, koje još i danas obeležava svest uticajnih teoretičara državnog prava SR Nemačke. Nacija konstituisana "izdvajanjem neistovrsnog" zasniva se u svom golom fakticitetu kao neumitna, sudbinska zajednica. Kad samo još "krv" ili primordijalno shvaćeno poreklo definišu naciju, više ne može postojati suprotnost između "projekta" i "fakticiteta" o kojoj govori Mekintajer. Ova prilika da se sopstvena nacionalna pripadnost kritikuje u svetlu njene sopstvene ideje može se održati samo u onoj meri u kojoj su u pravno-praktično delotvorni pojam nacije ušli univerzalistični, takoreći čovečanski momenti. Savremeno nemačko učenje o državnom pravu, koje svojim komentarijima na tumačenje Ustava, zakona o strancima i pravnog osmišljavanja evropskog ujedinjenja vrši jači praktično-politički uticaj nego bilo koja druga naučna disciplina, nikad nije jasno raskinulo sa onom "narodskom" tradicijom nemačkog samodefinisanja.

O novoj imigracionoj politici kojom bi pitanja političkog azila, sticanja državljanstva, pravnog položaja stranaca koji žive ovde bila obuhvatno regulisana, trenutno se mnogo <5>diskutuje.</5> Valjanim argumentima se ukazuje na to da bi nova imigraciona politika udovoljila činjenici odavno postojećeg multikulturnog društva i realnosti dolazećih migracionih talasa uslovljenih siromaštvom. A na takvu novu politiku nadovezuje se i skeptična nada u zauzdavanje ksenofobije. Sve je to tačno. Ali akutna potreba za novom imigracionom politikom izvodi se pre svega iz neophodnosti demonstrativnog prekida sa tradicijom nacionalnog samodefinisanja, koja je bila jedan od mnogih preduslova za genocid za koji Nemci snose odgovornost.

Sa one strane nacije

Neposredno posle rata mnogi intelektualci iz redova antifašista delili su stav da su se destruktivne tendencije moderne toliko zgusnule u fenomenu nemačkog fašizma da se on gotovo može upotrebiti kao negativan model dobrog društva. Adorno je jednom sazeo ovo gledište u upečatljivoj formuli da je iskustvo Aušvica apsolutna suprotnost dobrog života. No, tokom proteklih pedeset godina dovedena je u pitanje ova predstava o političkoj očiglednosti koja neposredno proizlazi iz sagledavanja užasa nacionalsocijalizma. Mnoge su godine morale proteći da bi se čovek mogao odupreti iskušenju da fašističku epohu uzme kao povod za svako negativno tumačenje. Možda se tek danas može artikulirati i izdržati pomisao da je fašizam bio toliko pogrešan da čak ni njegova suprotnost nije ispravna.

Sasvim je u duhu ove tradicije kada danas, suočeni sa novim oblicima nemačkog nacionalizma (bilo da je u pitanju inscenirana hvala otadžbini, strateško izborno instrumentalizovanje nacionalnih resantimana, bilo pijan usklik "Nemačka Nemcima"), tome skoro u obliku uslovnog refleksa suprotstavljamo radikalno univerzalistički antinacionalizam i apstraktni kosmopolitizam. Patologija nacionalizma, za koju ne samo u nemačkoj istoriji, već i u našoj neposrednoj sadašnjosti ima mnogo očigledne nastave, često i ne dozvoljava trezveno pitanje koju bi simboličku funkciju nacija mogla imati u modernim društvima i da li bi uopšte moglo postojati objektivno opravdanje da se ona zadrži.

Iмам utisak da artikulirani nacionalistički stavovi uopšte i nisu pravi problem. U političko-praktičnom smislu mnogo su važniji oni latentni stavovi, usmereni na stanovnike na teritoriji moje nacionalne države, zbog kojih ja, na primer, podrazumevam da porez na moj dohodak odlazi na sprovođenje agrarne reforme u Lužici a ne na pomoć nekoj gladnoj oblasti u južnom Sudanu. Načelnica sekretarijata za kulturu grada Frankfurta, koja je 1990. godine izazvala buru negodovanja priznavši da joj je Milano bliži od Lajpciga, pogodila je upravo onu ravan latentne solidarnosti koju dele čak i ljudi koji sebe nikako ne bi označili kao nacionaliste. Svaki radnik koji je član nekog sindikata podrazumeva naciju kao simbolični mehanizam kojim se ograničava krug adresata moje spremnosti na solidarnost, kao nešto samo po sebi razumljivo, jer je

<5>Up. recimo Werner Weidenfeld, *Zwischen Einwanderungsdruck und Zuwanderungsbedarf*. U: *Merkur*, br. 536, novembar 1993.</5>

ograničavanje tržišta rada na teritoriju nacionalne države neizostavan uslov za tarifni sistem. To što socijalno izdržljiva tržišta rada mogu funkcionisati samo na ograđenoj teritoriji, i što socijalni sistem izgrađen na principu osiguranja ne može funkcionisati bez simboličnog ograničavanja kruga njegovih pripadnika, može nas poučiti da nijedno moderno društvo ne može da postoji bez jednog takvog sistema simbola koji istovremeno generiše i ograničava solidarnost. Stoga onaj ko u ime radikalnog antinacionalizma pledira za otvaranje granica bez ikakvih kriterijuma, mora nužno prihvatiti i prisilno održavanje stambenog prostora, deregulisanje tržišta rada i drastično redukovanje, ako ne i slom, socijalnog sistema. Ukratko: radikalni antinacionalni univerzalizam je — ostavimo za sada po strani problem njegove demokratske prihvatljivosti — normativno onoliko simpatičan koliko je politički-praktično naivan.

No, nacionalno impregniranje solidarnosti u funkcionalnim sistemima modernih društava samo je jedna polovina istine. Intenzivna spremnost na solidarnost najpre se usmerava na podnacionalne pripadnosti, na najbliže susedstvo, na zajednicu, na region. A istovremeno nalazimo i zapanjujuć porast transnacionalne solidarnosti — na primer u spremnosti da se daju prilozi za međunarodne dobrotvorne akcije, u političkoj podršci politici razvoja, u prihvatanju budžetskih mera za izjednačenje bogatstva unutar Evropske unije, u pažnji prema transnacionalnim organizacijama kao što su *Amnesty International*, *Greenpeace* i *Terre des hommes*. Postoje, dakle, politički odista delotvorni kompleksi moralnih motiva kod građana koji su već na istom nivou sa realnom isprepletenošću svetskog društva. I upravo ta infrastrukturna preplitanja svetskog društva na kraju pothranjuju nadu da će nacionalno samodefinisanje, zasnovano na fikciji etničkih razlika, i manipulisanje solidarnošću, koju su Nemci u

ovom veku doterali do krajnje, naime eksterminističke granice, izgubiti svoju motivacionu snagu.

Jedan filozofski kao i politički tek otvoren problem u multikulturnim društvima biće pronalaženje novih i etički prihvatljivih oblika za odavno praktikovani, ali kontroverzni model ekskluzije i inkluzije. Oblici zatvaranja moći će se etički opravdati samo u onoj meri u kojoj interesi isključenih nalaze virtuelnu zastupljenost u samoj toj upravo zatvorenoj celini. Takva teška razmatranja u praksi su nagoveštena u političkom rezonovanju društava koja su cilj imigracije, i koja su prinuđena da stalno razmišljaju prema kojim kriterijumima će propuštati koje kontingente stanovništva sveta. Takvi kriterijumi su unapred određeni pre svega procenom da li su dotični socijalni sistemi i tržišta rada sposobni da funkcionišu, određeni su merom u kojoj se priznaju minimalni politički principi koje treba zahtevati od novih građana. Jedan drugi set kriterijuma proizlazi iz anticipiranja kriza kod određenih grupa, bilo da su one ugrožene neposredno fizički, ili u svom kulturnom integritetu, ili žive u nepodnošljivom siromaštvu.

Praksa takve refleksivno kontrolisane inkluzije mogla bi u dalekoj budućnosti postati medijum razvoja jednog svetuskog društva koje će konačno razbiti prevaziđeni spoj demokratije i nacionalne države. Tek jedno takvo demokratsko svetsko društvo predstavljalo bi ispunjenje onog utopijskog zahteva koji je postojao i u onim delovima nacionalnih demokratskih ustava koji se odnose na ljudska prava — naime zahteva da se ne zatvaramo prema onima koji još nemaju svoj glas.

Naslov originala: Helmut Dubiel, "Moralische Souveränität, Erinnerung, Nation", u: *Merkur* 546/547, Sept./Okt. 1994, str. 884-897.

Helmut Dubijel (Dubiel, 1946) je profesor sociologije na univerzitetu u Gisenu; 1994. godine objavio je knjigu "Unge-wißheit und Politik".